

معماری مذهبی

تصویری از حرم حضرت امام رضا (ع) در مشهد

بناهای عبادی در قبل از اسلام

مساجد و مراکز مذهبی

مدرسه

مقبره

کلیسا

هدف‌های رفتاری : در پایان این فصل از فراگیر انتظار می‌رود که :

- ۱- جایگاه مسجد را در معماری گذشته بیان کند.
- ۲- منبع الهام و مفهوم زیگورات‌ها را شرح دهد.
- ۳- ویژگی‌های معماری زیگورات چغازنبیل را بیان کند.
- ۴- ویژگی‌های معبد آناهیتا را بیان کند.
- ۵- الگوی فضایی آتشکده‌ها را بیان کند.
- ۶- ویژگی‌های آتشکدهٔ آذرگُتسب را بیان کند.
- ۷- ویژگی‌های مسجد پیامبر در شهر مدینه را شرح دهد.
- ۸- ویژگی‌های انواع مساجد ایرانی را شرح دهد.
- ۹- عناصر مشترک مساجد ایرانی را بیان کند.
- ۱۰- علت استفاده از گنبد در بنای مساجد را شرح دهد.
- ۱۱- روند شکل‌گیری گنبد را در معماری ایرانی توضیح دهد.
- ۱۲- انواع گنبدهای ایرانی را نام ببرد.
- ۱۳- اجزای مناره را بیان کند.
- ۱۴- معماری تکیه و حسینیه را شرح دهد.
- ۱۵- چگونگی شکل‌گیری نهاد مدرسه را در بعد از اسلام بیان کند.
- ۱۶- منشأ پلان مدارس را بازگو کند.
- ۱۷- ویژگی‌های معماری مقابر مادی و هخامنشی را بیان کند.
- ۱۸- ارسن پیرامون آرامگاه حضرت امام رضا (ع) را شرح دهد.
- ۱۹- منبع الهام برج‌های مقبره‌ای بعد از اسلام را بیان کند.
- ۲۰- ویژگی‌های معماری گنبد قابوس را نام ببرد.
- ۲۱- ویژگی‌های معماری گنبد سلطانیه را بیان کند.
- ۲۲- انواع مختلف کلیساهای مسیحیان ایران را نام ببرد.
- ۲۳- مهم‌ترین ویژگی‌های کلیساهای مسیحی را بیان کند.

مقدمه

ایرانیان در تمام طول تاریخی که از خود به جا گذاشتند، همواره جایی را برای

تمرکز، یافتن خویش و اعتلا بخشیدن به روح و روانشان در نظر گرفته‌اند. هر جا این تشخص بخشیدن نیاز به ساختمان داشته، برای آن معماری کرده‌اند. به همین دلیل، برای متجلی ساختن اعتقاداتشان، که هم مسیر زندگی دنیایی و هم اخروی آنان را معنا می‌کرد، دست به ساخت و ساز می‌زدند.

معماری ایرانی پس از ظهور اسلام، چون در درخشان تاج جهان اسلام می‌درخشید. در این معماری مسجد فقط یک مکان مذهبی نبود. در اوایل، زندگی اجتماعی شهر، با مرکزیت مسجد انجام می‌پذیرفت. مسجد به تنهایی کارکرد مجلس و شورای شهر را نیز داشت.

بسیاری از ویژگی‌های رفتارهای عبادی و نحوه برپایی نماز، از آغاز تاکنون ثابت مانده است. در نتیجه روند طراحی مسجد، بدون تأثیرپذیری از دگرگونی الگوهای رفتاری، شکل گرفته و بیشتر تحت تأثیر تحول معماری قرار داشته‌است. لذا می‌توان مسجد را به عنوان نماینده معماری ایران در دوران پس از اسلام دانست. اما مساجد از ساده‌ترین تا باشکوه‌ترین آنها برای مسلمانان مکانی به یک اندازه مقدس بوده است.

این کتاب در سطرها و صفحات پیش رو قصد ندارد که طول این مسیر را نظاره کند. بلکه به مقاطعی از آن نگاهی سریع می‌افکند، به امید آنکه بر وجود رابطه‌هایی میان معماری، فرهنگ و اعتقادی که آن را شکل داده، تأیید بیشتری بگذارد.

بناهای عبادی در قبل از اسلام

زیگورات چغازنبیل

در سراسر خاور نزدیک باستان^۱، گرایشی به ستایش و پرستش شکل کوه وجود داشت. زیگورات‌های عظیم که به همواری یکنواخت جلگه بین‌النهرین^۲ (منطقه بین دو رود دجله و فرات)، جلوه می‌بخشید، جز تقلیدی از کوه‌های مقدس فلات ایران نبود. به نظر پوپ^۳ اگر چه تکوین این بناهای

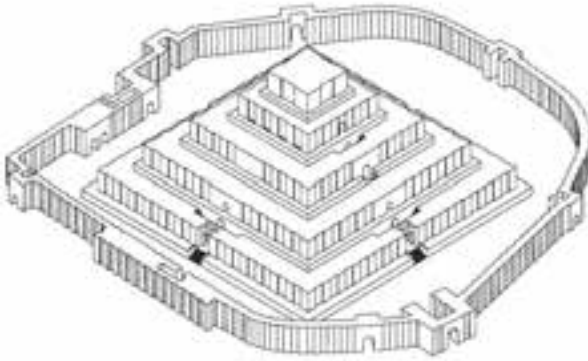
۱- منطقه‌ای که امروز خاور نزدیک باستان خوانده می‌شود. شامل مصر، سوریه، لبنان، فلسطین اشغالی، عراق، ایران و ترکیه می‌باشد.

۲- در فارسی آن را «میان رودان» می‌نامند.

۳- Arthur Upham Pope متوفی ۱۳۴۸ هجری شمسی به مدت پنجاه سال بر روی هنر ایران تحقیق کرد و آثار هنری گرانقدری در این مورد نوشت. وی مردی هنرشناس و با ذوق بود و بنا به وصیت خود در اصفهان به خاک سپرده شد.

عظیم در بین‌النهرین بوده ولی الهام و مفهوم آن آشکارا ایرانی است. زیگورات چغازنبیل بنایی ایلامی است. ایلامیان ساکنان اولیه ناحیه‌ای از ایران بودند، که امروز خوزستان نامیده می‌شود. کاوش‌ها نشان می‌دهد که ایلامیان با همسایگان سومریشان در غرب مرآوده داشته‌اند.

این بنا را «اوتاش‌گال» شاه ایلام در حوالی سال ۱۲۵۰ ق. م در یکی از شهرهای شوش به نام

«دوراوتاش» ساخته و به خدای

بزرگ ایلام تقدیم کرده است.

زیگورات چغازنبیل

قدیمی‌ترین بنای تاریخی شناخته

شده در ایران است که دارای

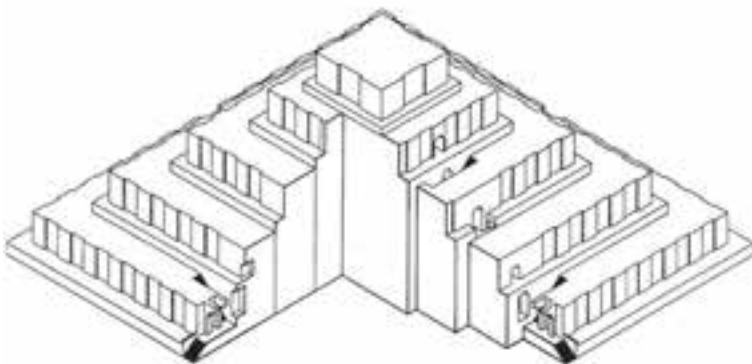
ابعادی چشمگیر بوده و پهلوی

به پهلوی اهرام مصر می‌زند.

(تصویر شماره ۳-۱)

تصویر شماره ۳-۱ - تصویر بازسازی شده زیگورات چغازنبیل و دروازه‌های آن

زیگورات چغازنبیل ۵۰ متر بلندی و مساحتی برابر ۱۰۵×۱۰۵ متر مربع داشته است. این بنا که با کاربرد معبد و مقبره به کار می‌رفته از پنج برج متحدالمرکز با ارتفاع‌های مختلف تشکیل شده است. هر طبقه از روی سطح محوطه جداگانه ساخته شده و بالا رفته است. به طوری که از طبقه اول به صورت چند قوطی توی هم به نظر می‌رسیده است. (تصویر شماره ۳-۲)

تصویر شماره ۳-۲ - تصویر سه بعدی برش خورده از زیگورات

چغازنبیل، در این تصویر ساختمان قوطی وار هر طبقه مشخص شده

چهار دروازه بنا دقیقاً در چهار جهت اصلی است. معبد بر بام بنا قرار داشته، و در وسط هر یک از چهار طرف زیگورات یک مجموعه پلکان وجود داشته است. دیوارهای زیگورات که بیشتر از خشت خام بوده، با ملات ساروج و قیر ساخته و در بسیاری از جاها پوشیده از آجر لعابدار کوره‌پزی با رنگ‌های آبی و سبز و درخشش فلزی بوده است. این بنا دو ویژگی مهم دارد. اول آنکه بر روی آجرهای نما خطوطی به شکل خط میخی که همان خط ایلامی می‌باشد، حک شده است. دوم آنکه قدیمی‌ترین تاق قوسی شکل ایران در این بناست. سقف پله‌های این بنا تاقی، نیم دایره‌ای شکل و بدون تیزه دارد. (تصویر شماره ۳-۳)

تصویر شماره ۳-۳- تصویری از زیگورات چغازنبیل

معبد

ایرانیان کهن که آیین مهرپرستی داشتند، مهرابه‌هایی را نیز برای خود ساخته بودند. نمونه آن مهرابه قدمگاه در نزدیکی آذرشهر است. آناهیتا «ایزد بانوی آب‌های آسمانی» پیش از ظهور زرتشت پیامبر، در میان قبایل آریایی مورد توجه بوده است.

معبد آناهیتا در کنگاور در نزدیکی کرمانشاه ساخته شده است. طرح آن مانند تخت جمشید و ستون‌های آن همه از سنگ تراش است و روی آن را با سنگ لاشه کار کرده‌اند. صفه یا سکویی که معبد بر روی آن بنا شده ۷ متر از سطح زمین ارتفاع دارد و به وسیله دیوار ضخیم و پرحجمی از چهار طرف احاطه شده است. (تصویر شماره ۳-۴)

تصویر شماره ۳-۴- معبد آناهیتا

آتشکده

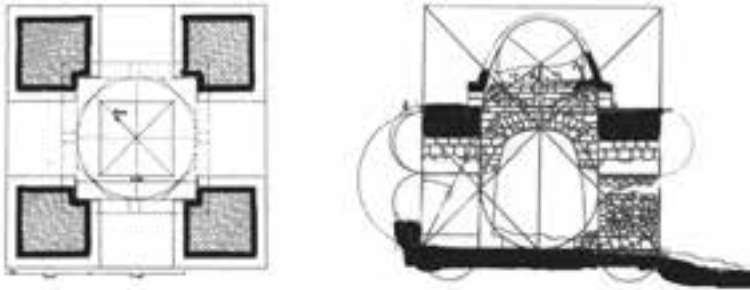
با ظهور داریوش اول در آیین و معماری ایرانی تغییراتی پدید آمد و به جای پرستش دو خدای میترا و اهورا، تنها اهورا مزدا (آفتاب دانا) را نیایش می‌کردند. سپس برای خدای حامی حکومت خود معبدهای برجی شکل، ابتدا در پاسارگاد معروف به «زندان سلیمان» و سپس در نقش رستم به نام کعبه زرتشت^۱ احداث کردند. به عقیده برخی از محققین کاربری کعبه زرتشت همانند یک ساعت خورشیدی برای تعیین زمان‌های نیایش اهورامزدا بر اساس تابش خورشید بوده است.

ایرانیان بر طبق آیین یکتاپرستی زرتشت، نور و آتش را در مقابل ظلمت و تاریکی جلوه‌ای از نماد خداوند می‌دانستند. که انسان از طریق آن می‌توانست خود را به نور حقیقت برساند. لذا آتش را در نقطه‌ای جاودانه نگه می‌داشتند. تا جاودانگی زندگی انسان‌ها را نمایان کنند.

۱- این بنا به نظر می‌رسد کاربری‌های دیگری نیز داشته است که محل نگهداری کتاب اوستا و مقبره کمبوجیه از جمله آنها

می‌باشد.

آتشکده‌ها یا معابد آتش از الگوی فضایی خاصی پیروی می‌کردند. این بنا به صورت چهارتاقی ساخته می‌شد که از یک سقف گنبدی روی چهار ستون نگهدارندهٔ سقف استوار می‌گردید. (تصویر شمارهٔ ۵-۳)

تصویر شمارهٔ ۵-۳- مقطع و نقشهٔ آتشکده

یکی از قدیمی‌ترین و مهم‌ترین آتشکده‌های ایران آتشکدهٔ آذرگنسب در نزدیکی شهر تکاب در آذربایجان غربی می‌باشد. این آتشکده در زمان ساسانیان خاص شهریاران بوده است. سایر قشرهای جامعه آتشکده‌های دیگری داشتند. این آتشکده درون دژی به نام «تخت سلیمان» قرار داشته است. مجموعهٔ تخت سلیمان بر روی صفا و یا تخت‌گاهی طبیعی بنا شده، که دو دروازهٔ شمالی و جنوبی داشته است.

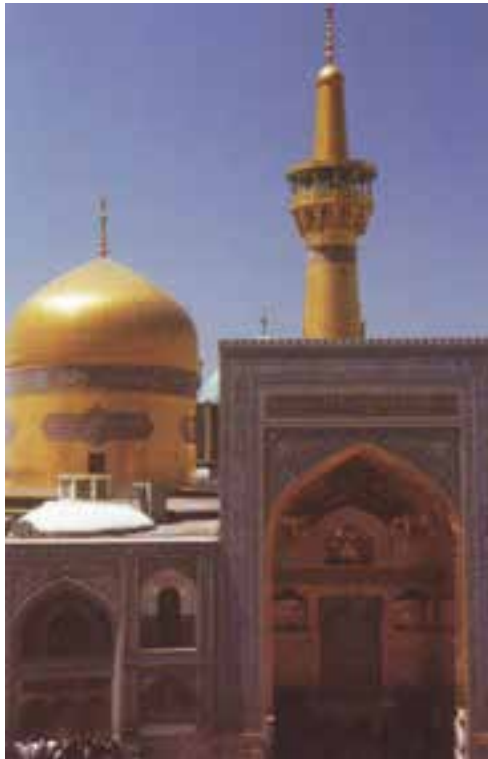

دریاچهٔ نسبتاً عمیقی با آبی صاف و زلال در وسط این مجموعه واقع است که آب آن از کف دریاچه می‌جوشد. کاخ خسرو که به ایوان خسرو هم معروف است در این مجموعه واقع شده است. بناهای زیادی نیز در اطراف آتشکده قرار داشته که احتمالاً محل زندگی خانواده شاه بوده است. (تصویر شمارهٔ ۶-۳)

تصویر شمارهٔ ۶-۳- نقشهٔ مجموعه
تخت سلیمان

مساجد و مراکز مذهبی مسلمانان

هنگامی که از مراکز مذهبی سخن می‌گوییم ذهن متوجه زیارتگاه‌ها و مساجد می‌شود، زیرا اینگونه بناها را بیشتر از هر عامل دیگر دیده و لمس کرده‌ایم. البته اهمیت مدارس علوم دینی و حوزه‌های علمیه و مقابر بزرگان، حکمای دین و امام‌زاده‌ها که از انواع معماری ایران می‌باشند، نیز کمتر از مساجد نیست. بلکه از بسیاری جهات بیشتر نیز می‌باشد. مجموعه حرم شاه عبدالعظیم (ع)، شاه چراغ شیراز و حضرت معصومه (س) و از همه مهم‌تر زیارتگاه امام هشتم شیعیان جهان حضرت امام رضا (ع) در مشهد (تصویر شماره ۷-۳)، مجموعه‌های کامل و نفیس و منحصر به فردی هستند. نمونه دیگری از این مراکز در مدینه، مرقد حضرت محمد (ص) می‌باشد. چند شهر عراق چون کربلا، سامره، نجف و کاظمین نیز مدفن چند تن از امامان شیعه می‌باشند. که بیشتر معماری آنها با همت و به دست توانای معماران و بنیان خیر ایرانی ساخته و پرداخته شده‌اند.

تصویر شماره ۷-۳ - صحن و بناهای حرم حضرت
امام رضا (ع) در مجموعه آستان قدس رضوی مشهد

مساجد

اولین بناهایی که با ظهور اسلام پدیدار شدند، مساجد بودند، که جهت برگزاری امر مقدّس نماز ساخته شدند. برای ادای فریضه نماز که انجام آن به طور گروهی و اجتماعی توصیه شده است، بهترین محل، همان جایگاه‌هایی بودند که مردم قبل از اسلام در آن جمع می‌شدند. این مکان‌ها عمدتاً معابد، آتشکده‌ها، پرستش‌گاه‌ها و کلیساها بوده است؛ که با تغییر شکل مختصری تبدیل به مساجد شدند. از آنجا که در ایران پیش از اسلام آیین مهرپرستی و دین زرتشت رواج داشت، بناهای باقی مانده از این آیین‌ها تبدیل به مسجد شدند، نظیر مسجد یزد خواست و مسجد جامع بروجرد که آثار به دست آمده بر اثر بررسی‌ها و لایه‌برداری^۱ها نشان می‌دهد که بر روی آتشکده ساخته شده‌اند.

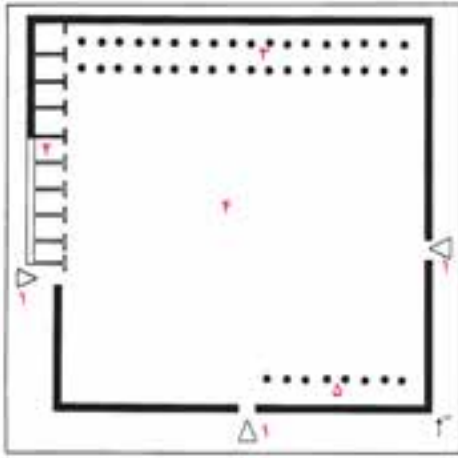
مطالعه آزاد

در کشورهای دیگر اسلامی غالباً کلیساها جای خود را به مساجد داده‌اند، چنانچه مسجد دمشق در زمان خلفای اموی و به دست ولید بن عبدالملک از تغییر شکل کلیسایی به نام یوحنا تبدیل به مسجد گردیده است و کلیسای سنت صوفی (Saint Sufi) در شهر قسطنطنیه (استانبول کنونی) در کشور ترکیه تبدیل به مسجد ایاصوفیه گردید. این اقدام در سال ۱۴۵۳ میلادی بعد از فتح قسطنطنیه روم شرقی به دست عثمانیان انجام گردید.

اولین مسجد در زمان پیامبر اکرم (ص) در شهر مدینه و به دست انصار ساخته شد. این مسجد که به شکل مربع و مصالح آن از خشت و سنگ لاشه کنده شده از نزدیک‌ترین کوه بود، ابتدا شکل سرپناهی با ستون‌هایی از درخت نخل و پوششی از نی و بوریا و پوست حیوانات برای جلوگیری از تابش شدید نور آفتاب داشت. ارتفاع ستون‌ها به اندازه بلندترین مرد عرب در حالی که دست‌هایش را به سوی آسمان بلند کرده، بود. بعدها همین سرپناه به شبستان تبدیل شد، اطراف مسجد نیز صفت‌هایی به این مسجد اضافه شده است.

این محل هم مسجد و هم خانه پیامبر بود. در همین محل حضرت محمد (ص) تعالیم اسلامی را به مردم آموزش می‌داد. یعنی مدرسه پیامبر نیز محسوب می‌شد. پس از وفات حضرت محمد (ص) وی

۱- لایه‌برداری عبارت از کاوش‌های باستان‌شناسی که با لایه‌برداری خاک و بستر انجام می‌پذیرد.

تصویر شماره ۸-۳- خانه حضرت محمد(ص) و مسجد
مدینه، تاریخ ساخت ۶۲۲ میلادی، قرن اول هجری قمری
۱- ورودی‌ها

۲- اتاق‌های بخش مسکونی

۳- فضای سرپوشیده

۴- حیاط یا میانسرا

۵- صفا جهت اقامت یاران و مستمندان

را در یکی از اتاق‌های همین خانه به خاک سپردند که هم اکنون گنبد سبز بر روی آن قرار گرفته است. ویژگی‌های معماری این مسجد که در ایران نیز مورد توجه قرار گرفت در آن زمان عبارت بود از:

۱- سادگی بسیار در طراحی

۲- پرهیز از بیهودگی، کار اضافه و اسراف

۳- مردم‌واری و توجه به نیازهای انسان

۴- بهره‌گیری از مصالح محلی و بوم‌آورد

در این مجال به مقایسه سه نوع مهم از مساجد ایرانی که شامل شبستانی، چهارتاقی و ایوان‌دار

می‌باشد، می‌پردازیم.

۱- مساجد شبستانی: مساجد شبستانی اولین مساجد ساخته شده توسط معماران ایرانی بود

که ظاهری ساده و بی‌آلایش شبیه خیمه‌گاه داشتند. این نوع از مساجد شامل فضای مسقف وسیع با کانونی منفرد، یعنی دیوار قبله بودند که محراب به صورت تاق‌نمایی در میان آن قرار می‌گرفت. چندین ستون با فواصل مشخص ایستایی شبستان را تأمین می‌کردند. این فضا از یک طرف با حیاط مسجد ارتباط داشت.

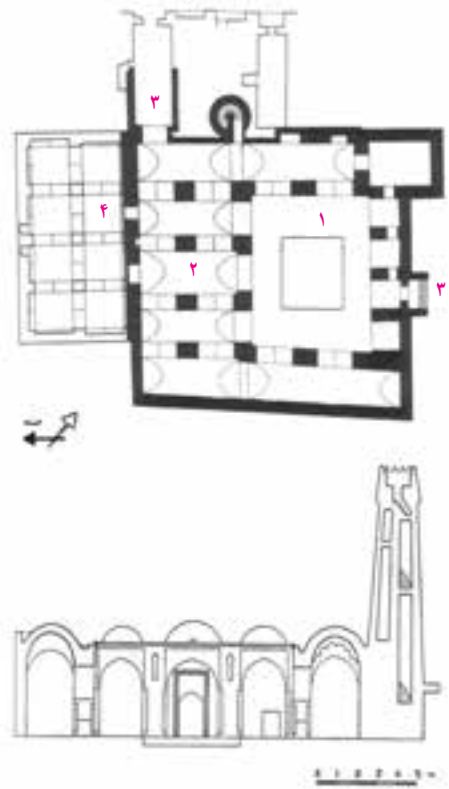
مسجد فهرج یزد یکی از اولین مساجد شبستانی است و از بخش سرپوشیده در جانب قبله و

حیاط مرکزی و ایوان جلوی آن و صفاهایی در اطراف تشکیل شده است. به عقیده اکثر پژوهشگران و با توجه به بررسی‌های به عمل آمده، مسجد فهرج در نزدیکی شهر یزد جزو اولین مساجد قرون اولیه هجری است.^۱

۱- این مسجد نخستین بار توسط مرحوم استاد بیرنیا شناسایی و به جامعه معماری ایران معرفی شد.

یکی از ویژگی‌های جالب این مسجد نقش درهای ساسانی است که با گچ، بر روی دیوار شرقی، ترسیم شده است و گمان می‌رود، معمار مسجد می‌خواسته یادگاری از درهای زیبای کهن، برای آیندگان به جای گذارد چون ساخت درهای آراسته و مجلل در صدر اسلام معمول نبود. بطور کلی معماری این مسجد از نظر نحوه ساخت و ساز، همان معماری ساسانی می‌باشد. و این خود گواهی از تداوم معماری ایرانی قبل و بعد از اسلام است. (تصویر شماره ۹-۳ الف و ب و ج) مناره این مسجد از الحاقات قرن چهارم هجری قمری می‌باشد.

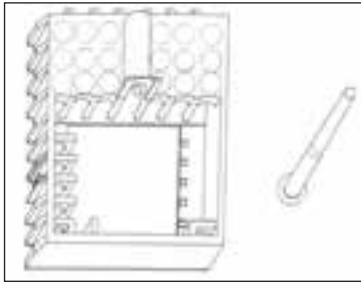
تصویر شماره ۹-۳-الف - نقشه مسجد جامع فهرج یزد
 ۱- میانسرا
 ۲- شبستان اصلی
 ۳- ورودی‌ها
 ۴- شبستان زمستانی (افزوده بعدی)

تصویر شماره ۹-۳-ج - دید داخل حیاط مسجد جامع فهرج

تصویر شماره ۹-۳-ب - برش از مسجد جامع فهرج یزد

دومین مسجد شبستانی متعلق به قرن دوم هجری قمری را تاریخانه دامغان می‌دانند که نقشه‌ای مستطیل شکل با حیاط مرکزی و شبستانی در جهت قبله و رواق‌هایی در اطراف دارد. (تصویر شماره ۱۰-۳ الف و ب)

تصویر شماره ۱۰-۳-الف - نمای
سه بعدی مسجد تاریخانه دامغان

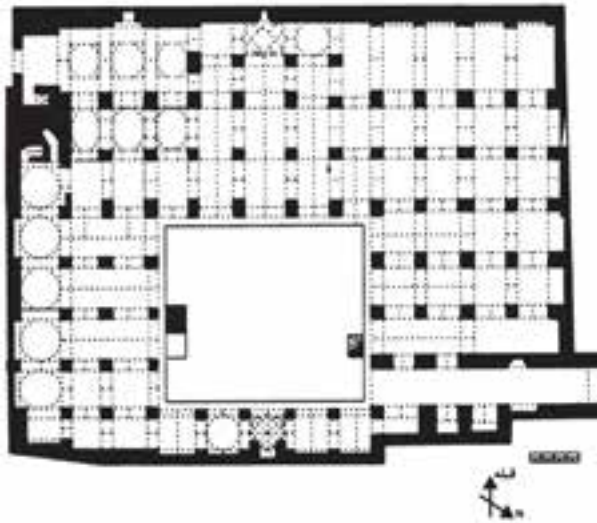
تصویر شماره ۱۰-۳-ب - طرحی
از مسجد تاریخانه دامغان

با توجه به بررسی‌هایی که در اطراف این مسجد به عمل آمد و با پیدا شدن بقایای کاخی از دوره ساسانی، بعضی معتقدند که این مسجد بر روی آثار ساسانی بنا شده است.

ستون‌های کشف شده از کاخ‌های ساسانی با قطر ستون‌های تاریخانه دامغان یکسان است. به همین دلیل گروهی از پژوهشگران معتقدند که اصولاً این مسجد بنایی ساسانی است و این خود گواهی دیگر بر تداوم و پیوستگی معماری قبل و بعد از اسلام در ایران دارد. مناره مسجد از الحاقات بعدی و مربوط به قرن پنجم هجری قمری است.

سومین مسجد از این تقسیم‌بندی را مسجد اولیه جامع ناین می‌دانند و آن را به قرن چهارم هجری نسبت می‌دهند. (تصویر شماره ۱۱-۳-الف و ب)

این مسجد حالت عمودی و بلند رایج در معماری کهن ایرانی را به یاد می‌آورد. فراوانی گچ‌بری‌ها در این مسجد نیز ویژگی این بنا و در تداوم بناهای ساسانی می‌باشد.

تصویر شماره ۱۱-۳-الف - نقشه مسجد جامع ناین

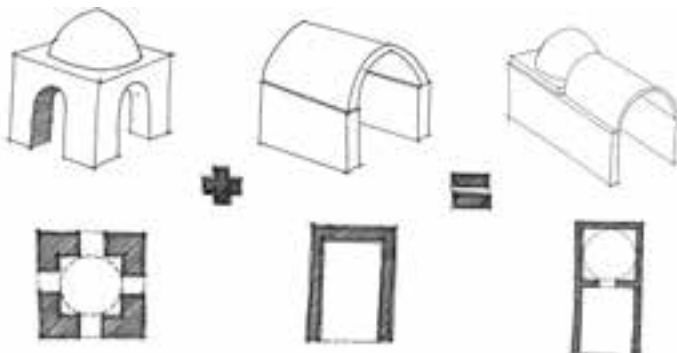

یکی دیگر از مساجد نوع شبستانی مسجد اولیه جامع اصفهان می‌باشد که مربوط به قرون اولیه اسلام بوده است. از بررسی‌های به عمل آمده مشخص شده که اصل مسجد شبستانی بوده و در ادوار بعد به صورت چهار ایوانی تبدیل شده است.

به دلیل داشتن آثاری از ادوار مختلف معماری ایران، این مسجد را دایرةالمعارف معماری ایرانی خوانده‌اند. (تصویر شماره ۱۴-۳)

تصویر شماره ۱۱-۳-ب - ناین، مسجد جامع ناین، تزیینات گچی محراب

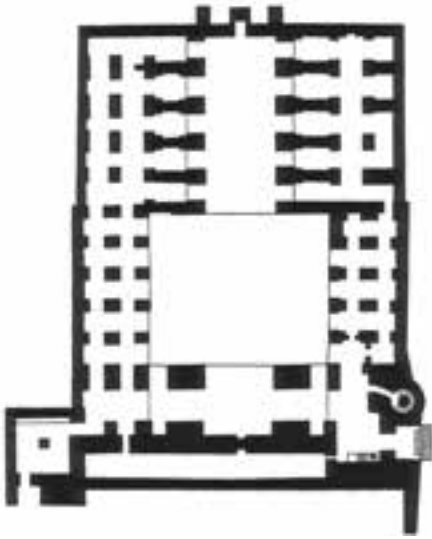
۲- مساجد چهار تاقی : بسیاری از عبادتگاه‌های مسلمانان در دوره‌های اولیه اسلامی را آتشکده‌ها تشکیل می‌دادند که قبلاً در مورد آنها توضیحاتی داده شد. نظر به اینکه فریضه نماز از واجبات دین اسلام است و مسلمانان به سوی قبله نماز می‌خوانند، در این الگوی ساخت مسجد، ابتدا یک درگاه از چهار تاقی را که به سمت قبله بود، مسدود کردند و به تدریج درگاه‌های شرقی و غربی را نیز پوشاندند و راه ورودی به مسجد از چهار تاقی به درگاه شمالی منحصر شد، سپس به مرور زمان با الهام از معماری قبل از اسلام، ایوانی سر پوشیده در جلوی درگاه شمالی ساختند. به این ترتیب طرح اولیه، شامل یک ساختمان چهار تاقی و یک ایوان شکل گرفت. نمونه این نوع ساختمان و بنا، مسجد یزد خواست است. طرح مسجد یزد خواست نشان می‌دهد که ایوان جلوی آن از الحاقات بعدی است. (تصویر شماره ۱۲-۳)

تصویر شماره ۱۲-۳- مراحل شکل‌گیری مساجد چهار تاقی به صورت شماتیک

۳- مساجد ایوان دار : ساخت ایوان از

دوران قبل از اسلام در بناها مرسوم بوده است که اولین نمونه‌های آن را در کاخ آشور دیدیم. در بعد از اسلام این الگوی ایرانی در ساخت مساجد تداوم پیدا کرد و مورد استفاده ایرانیان قرار گرفت. یکی از اولین نمونه‌های مسجدهای ایوان دار، مسجد جامع نیریز در استان فارس است. (تصویر شماره ۱۳-۳) که دارای یک ایوان است. اصل این ایوان نیز شاید نیایشگاه یا آتشکده بوده باشد.

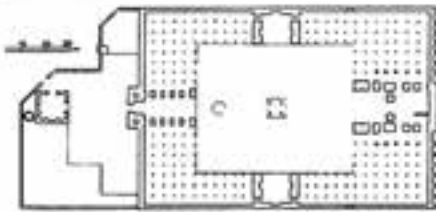
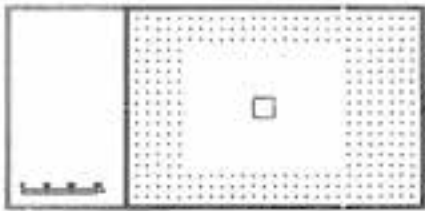

تصویر شماره ۱۳-۳- نقشه مسجد جامع نیریز

مساجد زوزن و قریومند در استان خراسان

از نمونه‌های مساجد دو ایوانی هستند. بسیاری از مساجد نیز چهار ایوانی می‌باشند که نمونه‌های شاخص آن مسجد جامع اصفهان و جامع اردستان می‌باشند. (تصاویر شماره ۱۴-۳) این مساجد در ابتدا به شیوه شبستانی ساخته شده بودند، ولی از دوره سلجوقی تحولاتی در آنها صورت پذیرفت که در نهایت به مسجد چهار ایوانی تبدیل شدند.

به‌طور کلی مساجد ایوان دار به مساجد تک ایوانی، دو ایوانی و چهار ایوانی تقسیم می‌شوند.

تصویر شماره ۱۴-۳- سیر تحول مسجد جامع (جمعه)

اصفهان از شبستانی به چهار ایوانی

علل ورود چهار تاقی گنبددار به مساجد شبستانی ایرانی

الگوی شبستانی مسجد دارای سادگی و مردم‌واری^۱ خاصی بود. در کنار سادگی، این نقشه دارای معایبی نیز بود. از جمله آن رواق‌های متحدالشکل و عدم تأکید مناسب به جهت قبله می‌باشد. زیرا یکی از ویژگی‌های مهم مساجد که تأثیر بسزایی در شکل‌گیری ساختار و اجزا و نیز کلیت آن دارد، نحوه قرارگیری مسجد نسبت به جهت قبله است.

از قرون اولیه اسلامی، در ایران نمونه‌های کمی برای مطالعه نحوه تأکید بر جهت قبله در مساجد وجود دارد. اما همین شواهد اندک نشان می‌دهد که معماران ایرانی در ساخت نخستین مساجد شبستانی با عریض نمودن رواق مرکزی متصل به شبستان اصلی و بالا بردن ارتفاع آن، سعی در تأکید بر جهت قبله داشتند. که نمونه آن مسجد تاریخانه دامغان می‌باشد. (تصویر شماره ۱۰-۳)

معماران سلجوقی با حذف چند ردیف از ستون‌های شبستان و ایجاد چهارتاقی گنبدداری که جهت محراب را نیز نشان می‌داد، جهت قبله را مشخص کردند. بدین ترتیب این مرکز عبادی همراه با ایوان جلوی آن مجموعه کاملی را در مساجد ایجاد نمود. (تصویر شماره ۱۴-۳) که بعدها در سایر کاربری‌ها چون مدارس، کاروانسراها و ... نیز مورد استفاده قرار گرفت.

طرح چهار ایوانی ویژگی‌های ارزنده‌ای را وارد معماری ایرانی کرد. نخست ایوان را به عنوان فضایی نیمه باز و حد واسط بین فضای بسته داخل و باز حیاط قرار داد که باعث شد اصل سلسله مراتب دسترسی از فضای باز به بسته رعایت شود، ضمناً مانع از تبادل شدید حرارتی به فضای باز و بسته گردید.

دیگر آنکه ویژگی‌های اقلیمی مناطق مختلف کشور به گونه‌ای است که بسیاری از ماه‌های سال زندگی و کار در ایوان دلچسب‌تر از فضای باز یا بسته می‌باشد. قرارگیری ایوان در جوانب مختلف حیاط آن را برای اوقات مختلف روز و سال مناسب می‌کند. مثلاً زمستان‌ها ایوان شمالی و تابستان‌ها ایوان جنوبی بیشتر مورد استفاده قرار می‌گیرند.

به همین دلیل این الگو با ویژگی‌های اقلیمی ایران همساز شد و سال‌ها نقشه بسیاری از طرح‌های معماری ایران قرار گرفت.

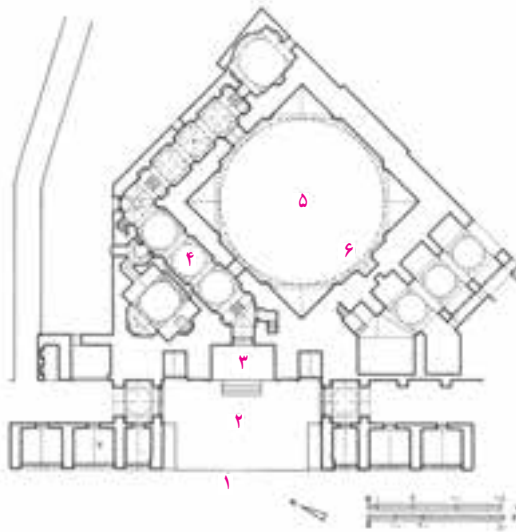
عناصر مشترک در مساجد

به طور کلی، مساجد دارای عناصر مشترکی هستند، که آنها را از سایر بناها متمایز می‌سازد. این

۱- مردم‌واری یکی از اصول معماری ایرانی در نگاه استاد پیرنیا می‌باشد که به معنای رعایت تناسب میان اندام‌های ساختمانی با

اندام‌های انسان و توجه به نیازهای او در ساختمان‌سازی است.

عناصر مشترک عبارتند از: ورودی، صحن، ایوان، مناره، گنبد، شبستان و محراب. باید توجه داشت که بعضی از مساجد فاقد صحن و مناره هستند، مانند مسجد شیخ لطف الله اصفهان (تصویر شماره ۱۵-۳) و تعدادی از مساجد اولیه اسلامی نیز گنبد ندارند مانند تاریخانه دامغان، اما هیچ مسجدی نمی‌تواند محراب نداشته باشد. بنابراین کلیه عناصر ذکر شده به نوعی، کم یا زیاد در ساختمان مساجد به کار گرفته شده‌اند. مثلاً بعضی از مساجد دارای چندین محراب هستند مانند مسجد جامع اصفهان که ۹ محراب دارد. ولی همه مساجد دارای حداقل یک محراب در جهت قبله می‌باشند.

تصویر شماره ۱۵-۳- نقشه مسجد
 شیخ لطف الله اصفهان
 ۱- میدان نقش جهان
 ۲- ورودی مسجد
 ۳- سردر با مقرنس‌کاری‌های آن
 ۴- دالان ورودی
 ۵- شبستان سقف زیر گنبد
 ۶- محراب
 ۷- حجره‌های اطراف میدان امام

۱- فضای ورودی: فضای ورودی که معمولاً همراه با سردری بلند و زیبا جلوه‌گری می‌کند، با حالت دعوت‌کنندگی به فضای عبادی مسجد، در بدو ورود به آن طراحی شده است.

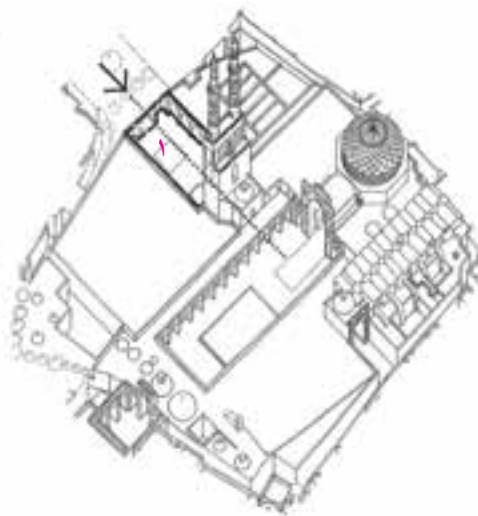
سردر و فضای ورودی اغلب مساجد دارای تزیینات و کاشی‌کاری می‌باشند. از مهم‌ترین ویژگی این فضا، نحوه اتصال آن با میدان، گذر و یا عرصه شهری می‌باشد. (تصویر شماره ۱۶-۳)

۲- صحن (حیاط): صحن از جهاتی برای هر بیننده‌ای از مهم‌ترین قسمت‌های مسجد به‌شمار می‌رود. حیاط مساجد مانند سایر کاربری‌ها، نمادی از درونگرایی معماری ایرانی است. شکل حیاط مساجد با الهام از مسجد النبی و الگوهای معماری قبل از اسلام مانند کاخ آشور، چهار گوش بوده است. در شهرهای بزرگ، حیاط پذیرای آن دسته از نمازگزاران روز جمعه که در شبستان‌ها جا نمی‌شدند، بوده است. لذا حیاط هیچگاه فضای بدون کاربرد محسوب نمی‌شد. این فضای میانی و روحانی محل نمایش بیشتر عناصر تزیینی مسجد بوده است.

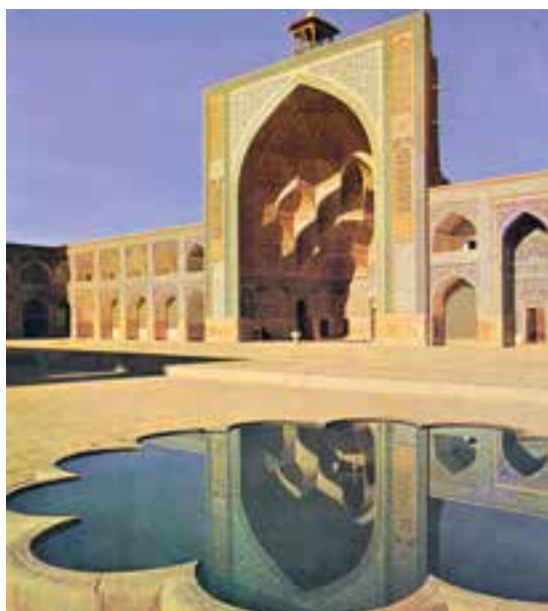

۱- ورودی

تصویر شماره ۱۶-۳- ورودی مسجد جامع یزد

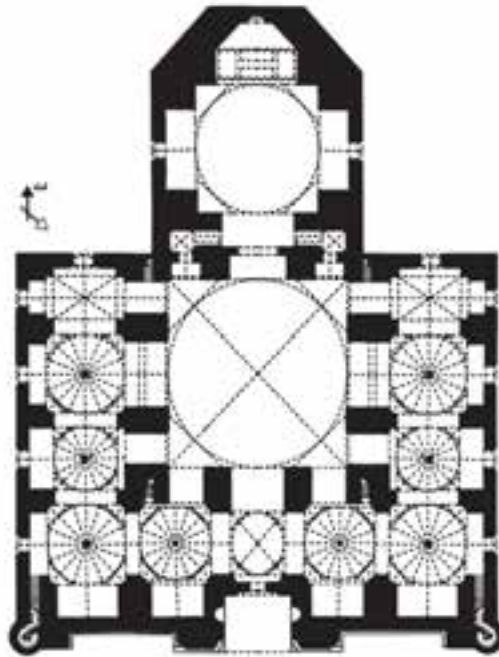
مسلمانان قبل از برپایی نماز می‌بایست وضو بگیرند. بنابراین امکانات وضو گرفتن در اغلب مساجد وجود داشته است. حوض‌های وسط صحن مساجد از فضای خالی حیاط می‌گاسته و با انعکاس نمای ساختمان در خود فضایی رنگارنگ به وجود می‌آورده است. (تصویر شماره ۱۷-۳)

تصویر شماره ۱۷-۳- ایوان غربی (صفت استاد) مسجد جمعه (جامع) اصفهان

در بعضی از مساجد ایرانی در حیاط، سکویی وجود دارد، که از کف حیاط قدری بلندتر است، تا به عنوان معبر عمومی از آن استفاده نشود. این مکان در شب‌های تابستان به عنوان نمازخانه استفاده می‌شده است.

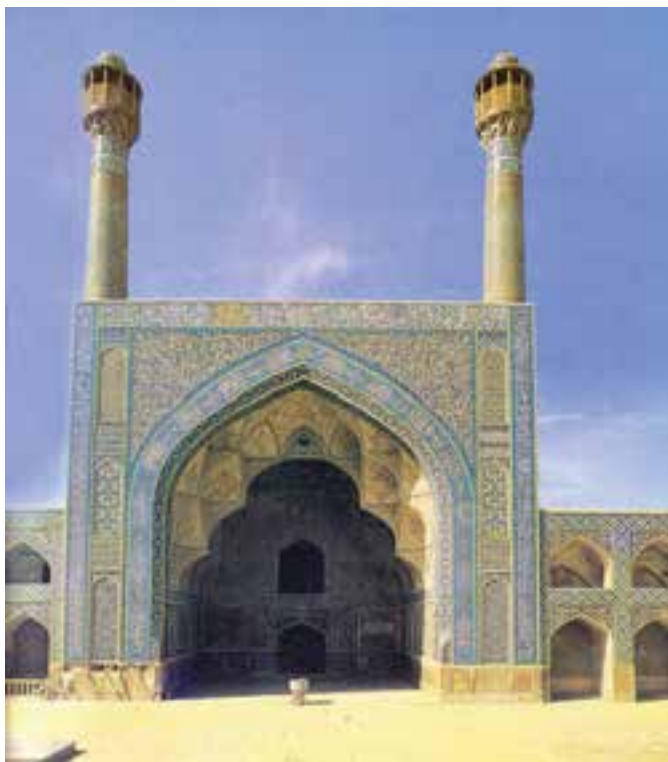
بعضی از مساجد نیز فاقد حیاط بوده‌اند، مانند مسجد کبود تبریز و مسجد شیخ لطف‌الله اصفهان. (تصویر شماره ۱۸-۳)

تصویر شماره ۱۸-۳- نقشه مسجد کبود تبریز

۳- ایوان : همان‌گونه که پیش‌تر اشاره شد، ایوان از ویژگی‌های مهم معماری ایرانی بوده است. ایوان‌های مساجد اغلب بلند و متناسب با بنا بوده‌اند. به علاوه وجود تاق نماهای^۱ بسیار در اطراف ایوان، نمای حیاط را متناسب می‌نموده است. سقف ایوان‌ها که از نظر شکل مانند نیم‌گنبد بوده، با انواع مقرنس‌ها، آجرکاری‌ها و گچ‌بری‌ها مزین شده است. ایوان صنفه صاحب (ایوان جنوبی) (تصویر شماره ۱۹-۳) و صنفه استاد (ایوان غربی) و صنفه درویش در مسجد جامع (جمعه) اصفهان از تنوع و زیبایی خاصی برخوردار می‌باشند.

۱- ردیف قوس‌هایی که از سطح نما با عمق‌های مختلف تو نشسته است.

تصویر شماره ۱۹-۳- ایوان صفه صاحب (جنوبی) در مسجد جمعه اصفهان

۴- شبستان: شبستان یا بخش سرپوشیده مسجد که در آن نماز گزارده می‌شود، یکی از فضاهای اصلی همه مساجد بوده است، که معمولاً دارای دو بخش زنانه و مردانه است. اکثر مساجد دارای شبستان زمستانی و تابستانی می‌باشند. این فضا که محراب در آن واقع است، در بعضی از مساجد با ستون و در بعضی دیگر بدون ستون می‌باشد. شبستان‌های بدون ستون از ویژگی‌های مساجد عثمانی می‌باشد. (تصویر شماره ۲۰-۳)

در بعضی از مساجد، شبستان دارای گنبد خانه^۱ بوده است. که نمونه آن مساجد امام اصفهان و جامع اردستان می‌باشد.

۵- گنبد: در دوره‌های مختلف معماری ایرانی، هخامنشیان به دلیل سیطره بر بخش مهمی از جهان و تلاش در جلب نظر اقوام تحت نفوذ خود، توانستند بهترین مصالح چوبی و سنگی را برای ساخت بناهای تخت جمشید از نقاط مختلف دنیای آن زمان تهیه نمایند.

۱- این فضا مقصوره نامیده می‌شود.

تصویر شماره ۲۰-۳- نمای داخلی مسجد ایاصوفیه در استانبول

در ادوار بعد با تغییر شرایط سیاسی کشور، معماران نیز به لحاظ توجه به بوم‌آوردی^۱ مصالح، به خصوص در مناطقی که کمبود الوار وجود داشت، سنت ساخت سقف‌های آجری را بنا نهادند. به گواه محققین، مهم‌ترین منبع فنون بنا سازی با آجر در صدر اسلام، ایران شمرده می‌شود.

آجر تحمل نیروی فشاری^۲ زیادی را دارد و از آنجایی که قوس و گنبد بیشتر بار خود را به صورت فشاری به پایه‌ها منتقل می‌کنند، به همین دلیل آجر که از تحمل بالایی در نیروهای فشاری برخوردار بوده و از خاک رس پخته ساخته می‌شود، بهترین و در دسترس‌ترین ماده ساختمانی را در اختیار معماران ایرانی قرار داده است.

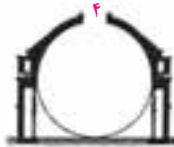
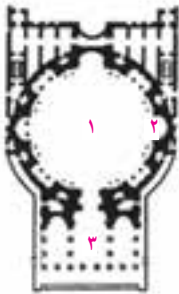
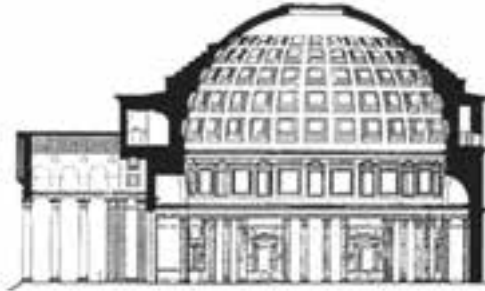
گنبد اگر بر روی فضای استوانه‌ای قرار گیرد، می‌تواند به صورت یکپارچه با بدنه بنا اجرا شود.

نمونه این قبیل گنبد را در پانتئون روم می‌توان دید. (تصویر شماره ۲۱-۳)

۱- مصالح بوم‌آورد، یعنی مصالحی که از خود محل باشد.

۲- فشار وضعیتی است که در آن ذرات مواد به هم فشرده می‌شوند مانند خط‌کشی که از دو طرف طول آن به سمت هم فشرده شود.

ولی در گنبد سازی بر روی فضای مکعب مشکل اصلی چگونگی تبدیل فضای مکعبی زیر، به دایره گنبد می باشد.

تصویر شماره ۲۱-۳ - پلان و مقطع

معبد پانتئون در روم

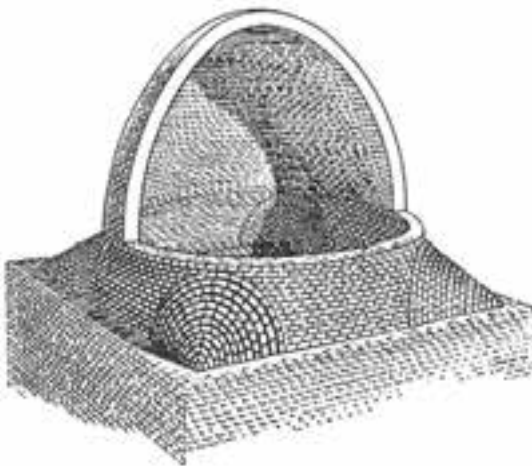
۱- گنبدخانه

۲- تاقچه (جایبکره دیواری)

۳- رواق ورودی

۴- نورگیر گنبد

در معماری پیش از اسلام ایران، برای تبدیل مربع به دایره گنبد از فیلیوش و سکنج^۱ استفاده می کردند. (تصویر شماره ۲۲-۳) فیلیوش و سکنج خود فضا و طبقه ای مستقل، بین مکعب زیر و گنبد بالا نبود و فقط این اتصال را تسهیل می کرد.

تصویر شماره ۲۲-۳ - ارمغان

ایران به جهان، پوشش گنبد بر

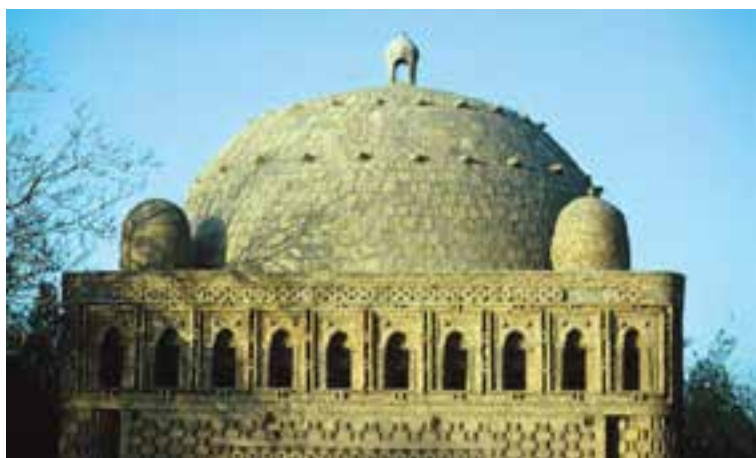
فضای مکعب شکل

۱- شکلی که از تقاطع دو تاق به وجود می آید.

یکی از نخستین گنبد‌های برج‌مانده پس از اسلام، گنبد آرامگاه امیر اسماعیل سامانی در سال ۲۹۵ هجری قمری است. در این بنا روش گنبدسازی خیلی فراتر از روش اشکانی و ساسانی رفته و شامل سه قوس تقویت‌کننده می‌باشد، که فشار را از گنبد به دیوارهای اتاق چهارگوش منتقل می‌کند. در این بنا، مربع پلان ابتدا به هشت ضلعی و سپس به دایره زیر گنبد تبدیل شده است و کم‌کم فضای انتقالی، شخصیت یک طبقه مستقل را به خود گرفته است. (تصویر شماره ۲۳-۳ الف و ب)

تصویر شماره ۲۳-۳ الف - فضای داخلی مقبره امیر اسماعیل سامانی که چگونگی تبدیل فضای مربع به دایره گنبد را نشان می‌دهد.

تصویر شماره ۲۳-۳ ب - نمای بیرونی گنبد مقبره امیر اسماعیل سامانی

در دوران‌های بعد با روش‌های گوشه‌سازی، مربع را به هشت و سپس شانزده ضلعی تبدیل می‌کردند و دایره گنبد را روی آن می‌ساختند. شاهکار سلجوقی در گنبدسازی، گنبد تاج الملک (خاگی) در بخش شمالی مسجد جامع اصفهان می‌باشد که همه هندوستان و معماران جهان را شگفت زده کرده است. (تصویر شماره ۲۴-۳ الف و ب) در این گنبد فضای واسط بین مربع پلان و دایره گنبد دو طبقه شده است. یعنی ابتدا مربع به هشت و در طبقه بعد به شانزده ضلعی تبدیل شده است.

تصویر شماره ۲۴-۳ الف - فضای زیر گنبد تاج الملک در مسجد جامع اصفهان،
چگونگی تبدیل از چهارضلعی زیر به هشت و شانزده ضلعی و سپس گنبد روی آن

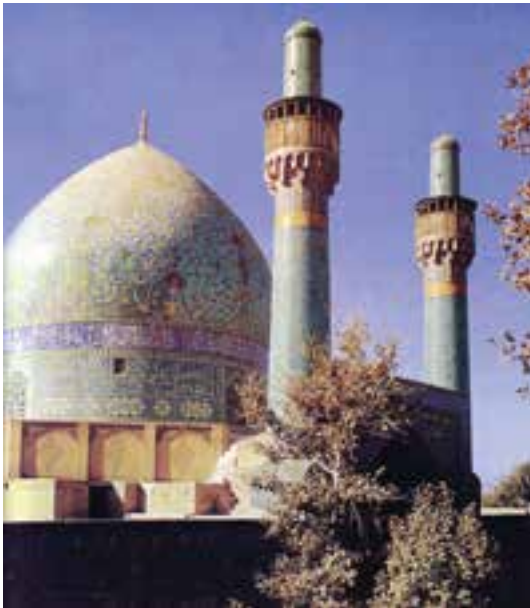

تصویر شماره ۲۴-۳ ب - نمای داخلی از زیر گنبد تاج الملک در مسجد جامع اصفهان

گنبدهای ایرانی صرف نظر از نوع فن و تکنیکی که در ساخت آنها به کار رفته به دو دسته رُک و نار تقسیم می‌شوند. گنبدهای نار مانند گنبد مدرسه چهار باغ اصفهان می‌باشد. (تصویر شماره ۳-۲۵)

گنبدهای رُک نیز به سه دسته تقسیم می‌شوند که عبارتند از:

- ۱- گنبدهای هرمی مانند گنبد مقبره حاج عبدالصمد در نطنز. (تصویر شماره ۳-۲۶)
- ۲- گنبد مخروطی مانند گنبد قابوس در شهر گنبد کاووس. (تصویر شماره ۳-۲۷)
- ۳- گنبدهای اورچین یا پله‌پله‌ای مانند گنبد مقبره دانیال نبی (ع) در شوش. (تصویر شماره ۳-۲۸)

تصویر شماره ۳-۲۵- مدرسه چهارباغ اصفهان (گنبد نار)

تصویر شماره ۳-۲۶- مقبره حاج عبدالصمد
در نطنز (گنبد رُک)

تصویر شماره ۲۸-۳- مقبره دانیاں نی (ع)
در شوش (گنبد اورچین یا پله پله ای)

تصویر شماره ۲۷-۳- گنبد قابوس (گنبد رک)

در خاتمه این قسمت چگونگی نگاه شاعر عصر صفویه به گنبد کاخ شاه طهماسب در قزوین را که نمونه ای از بیان مبانی نظری گنبد می باشد و برداشتی ملهم از فرهنگ همان روزگار بوده، را می آوریم:

که دادم شرح اوصافش کماهی

بدن زینسکی ایوان شامی

که در دنیا فی الواقع بختی

خصوصاً گنبدی جنت سرشتی

که با جان خست نخست راست پیوند

به در آن گنبدی را نیست ماتد

گل اش از شیر به جانها سرشته

حوایش نغمه بال فرشته

به شکل شمس در چرخ معلی^{۱۱}

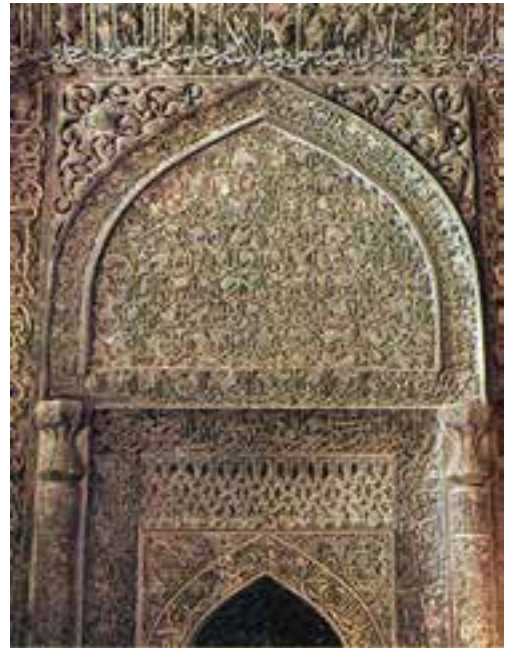
به سفش شمس از جام مصفا

۱- خواجه عبدی بیگ شیرازی شاعر قرن دهم هجری در دربار صفوی

۶- محراب: محراب از نوآوری‌های نخستین معماری دوران اسلامی بوده است، که منشأ آن هنوز محل بحث و گفتگو است. این تاقچه و کاو فرو رفته در دیوار ضمن اینکه جهت قبله را نمایان می‌سازد، یادآور حضور پیامبر به عنوان اولین امام جماعت است. چون نخستین محراب در مسجد مدینه، در همان جایی است که پیامبر در خانه اصلی خود هنگام وعظ، برحسب عادت در آنجا می‌ایستادند. محراب‌های ساخته شده در ایران به ویژه محراب‌های گچ‌بری شده نظیر محراب الجایتو که در قرن هشتم هجری قمری در مسجد جامع اصفهان ساخته شده، از ویژگی و زیبایی خاصی برخوردار است. از نمونه‌های زیبای محراب کاشی کاری شده، محراب مسجد جامع یزد می‌باشد. (تصویر شماره ۲۹-۳ الف و ب)

تصویر شماره ۲۹-۳-ب - محراب مسجد جامع یزد

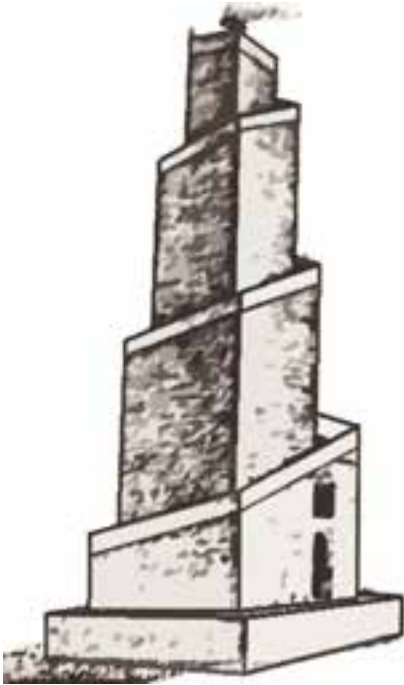
تصویر شماره ۲۹-۳-الف - محراب الجایتو در مسجد جامع اصفهان

۷- مناره: مناره یکی از عناصر شاخص معماری در بناهای مذهبی اسلامی بوده؛ که پیشینه‌ای کهن در معماری ایران قبل از اسلام داشته است. در خصوص ریشه شکل‌گیری مناره نظرات مختلفی مطرح شده

۱- گلدسته یا مأذنه نیز نامیده شده است.

است. بعضی زیگورات را سر منشأ مناره‌های امروزی می‌دانند. بعضی نیز با بهره‌گیری از کلمه مناره، که اسم مکان و به معنای «محل آتش» یا «محل نور» می‌باشد، آتشکده را منشأ آن قلمداد می‌کنند.

پلکان‌های مارپیچ در حفاری‌های باستانی تپه حسنلو، نوشیجان تپه و ساختمان برج مانند در غرب نور آباد ممسنی و برج عظیم فیروز آباد با هسته‌ای مربع شکل و برج پلکانی، نمونه‌هایی از ابتدایی‌ترین ساختمان‌های برج مانند هستند. این بناها شاید زمینه‌ساز ظهور و پیوند سه عنصر معماری یعنی راه پله مارپیچ، برج استوانه‌ای یا چند ضلعی و میله مرکزی باشند، که پدید آورنده اولین نمونه‌های مناره در ایران شدند. (تصویر شماره ۳۰-۳)

تصویر شماره ۳۰-۳- طرح
بازسازی شده از برج فیروزآباد

استاد پیرنیا مناره را به عنوان عامل راهنما در کنار شاه‌راه‌ها و مسیرهای بیابانی و یا جنگلی برشمرده است، که در دوره‌های بعد به خصوص از زمان سلجوقیان به مقبره بانی آن، یا بزرگان دیگر تبدیل شده است. کاربرد آجر به عنوان مصالح، تنوع تزئینات و کتیبه‌های آجری و استفاده فراوان از فرم‌های استوانه‌ای و مخروطی از خصوصیات است که مناره‌های برجی مانده از دوره سلجوقی دارا می‌باشند. دوره سلجوقی را درخشان‌ترین دوران معماری اسلامی ایران به خصوص در احداث مناره معرفی کرده‌اند.

مناره مسجد جامع سمنان و دامغان را می‌توان از قدیمی‌ترین مناره‌های مساجد ایران دانست. براساس آثار برجی مانده مساجد اولیه بدون مناره، در قرون بعد با الحاق مناره به آنها، دارای این عنصر شاخص معماری مسجد شدند که از آن جمله مسجد تاریخانه دامغان می‌باشد.

هرمناره، شامل چهار قسمت می‌باشند. (تصویر شماره ۳۱-۳)

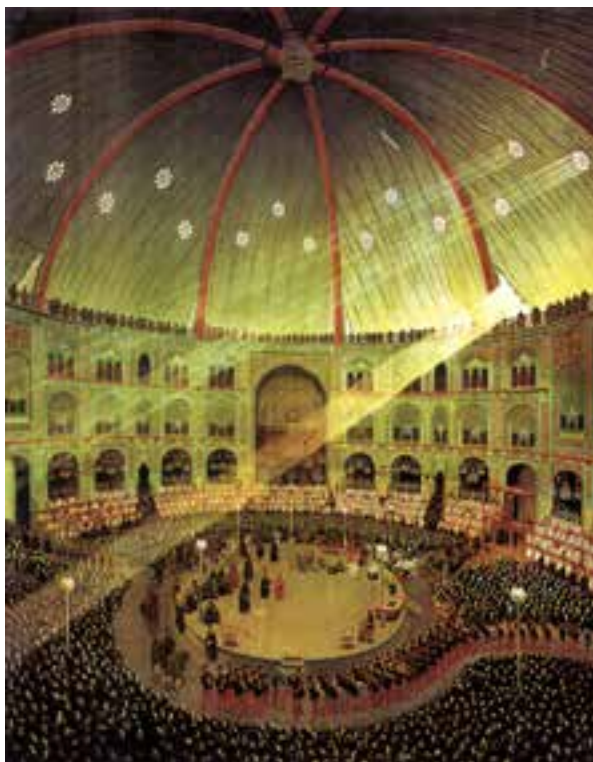
۱- پایه، ۲- بدنه یا ساقه، ۳- محل گفتن اذان، ۴- تاج یا کلاهک

تصویر شماره ۳۱-۳- مناره مدرسه چهارباغ (مادر شاه سلطان حسین) اصفهان

تکیه و حسینیه

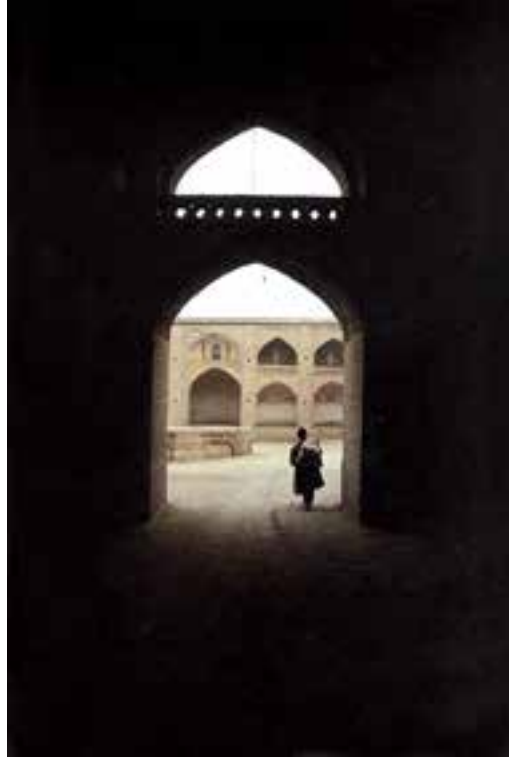
تکیه و حسینیه از نظر کارکرد شباهت‌های زیادی با یکدیگر دارند. که این امر تمایز کامل آنها را مشکل می‌سازد. با این حال می‌توان گفت که تکیه تنوع گسترده‌تری از بناها را شامل می‌شود. تکایا کاربرد وسیع‌تری نسبت به حسینیه‌ها دارند. تکایا صرفاً کاربرد مذهبی نداشته، بلکه نمایش‌های آیینی و حماسی نیز در آن انجام می‌شده است. در تکیه‌ها سکویی در وسط برای اجرای نمایش در نظر می‌گرفتند. یکی از معروف‌ترین تکایا، تکیه دولت بوده که ناصرالدین شاه پس از دیدن تئاترهای اروپایی و متأثر از آنها، دستور ساخت آن را داد. در این تکیه نمایش‌های رزمی، تعزیه‌خوانی، شبیه‌خوانی و داستان‌های عامیانه به روی صحنه می‌رفت. در سال ۱۳۳۰ هـ. ش در دوران پهلوی این تکیه به طور کامل تخریب شد. از نظر معماری تکیه مزبور موردی ویژه و استثنا بوده است. (تصویر شماره ۳۲-۳)

تصویر شماره ۳۲-۳- نقاشی استاد کمال الملک
از فضای داخلی تکیه دولت در تهران

در وسط صحن تکایا سکویی بلندتر از سطح زمین (حدود یک متر) به شکل دایره یا هشت ضلعی به قطر بین ۶ تا ۸ متر تعبیه می‌شد که به منزلهٔ سن فضای نمایش به کار می‌رفت. در اطراف صحن حیاط نیز اتاق‌ها یا حجره‌هایی در دو طبقه ساخته می‌شد. که معمولاً حجره‌های پایین مخصوص آقایان و غرفه‌های بالا مخصوص بانوان بوده است. (تصویر شماره ۳۳-۳)

حسینیه در ایران به مکانی گفته می‌شود که در ماه‌های محرم و صفر در آن مراسم سوگواری و عزاداری سالار شهیدان امام حسین (ع) برگزار می‌شود و نام آن نیز برگرفته از همین معنا است. از دورهٔ صفویه به جهت توجه ویژه‌ای که معطوف عزاداری ماه محرم شد، حسینیه‌های بسیاری در نقاط مختلف ایران بنا گردید و یا مراکز محلات و میدان‌های شهر و روستا به گونه‌ای طراحی و ساخته شدند، که به عنوان تکیه و حسینیه در ایام عزاداری مورد استفاده قرار بگیرند. از این گروه

تصویر شماره ۳۳-۳- حسینیه زواره

می‌توان تعداد زیادی را در مناطق مرکزی ایران مانند یزد و نایین شناسایی کرد. حسینیه‌های مناطق مرکزی، شمال، شمال غربی، غرب و جنوب ایران از نظر معماری تفاوت‌های زیادی با یکدیگر دارند. در این میان نوع مربوط به مناطق مرکزی ایران عمومیت بیشتری دارند و از طراحی و ساخت نسبتاً همسانی برخوردار می‌باشند. در این نوع از حسینیه‌ها عناصر مشترکی وجود دارند که عبارتند از:

- ۱- صحن مرکزی روباز که مورد استفاده دسته‌های عزاداری قرار می‌گیرد.
  - ۲- ایوان‌ها، شاه نشین‌ها و تاق نماهای یک طبقه یا دو طبقه دور تا دور صحن که مورد استفاده شرکت‌کنندگان در عزاداری قرار می‌گیرد.
  - ۳- نمازخانه و فضای اصلی سر پوشیده.
  - ۴- فضاهای مورد نیاز دیگر مانند آشپزخانه، وضو خانه، آب انبار و ...
- در بعضی از حسینیه‌ها سکویی نیز در وسط برای اجرای شبیه‌خوانی و تعزیه‌خوانی می‌ساختند.

مصالح مورد استفاده در این حسینیه‌ها خشت خام و آجر و پوشش‌های آنها تاق و گنبد و در مواردی تیرپوش است و تزییناتی مانند آجرکاری، گچ‌کاری، آینه‌کاری دارند. از جمله تکایا و حسینیه‌هایی که تزیینات غنی دارند، می‌توان تکیه معاون الملک کرمانشاه و حسینیه امینی‌های قزوین و حسینیه مشیریه شیراز را نام برد.

در یزد محوطه و فضای تکیه بزرگ امیر چخماق با ساخت و سازهای شهری و خیابان‌کشی‌ها، از میان رفته است. اما در کنار میدان هنوز بخشی از بنای تکیه مرتفع، پله‌پله‌ای و مزین به کاشی‌کاری‌های زیبا واقع است. تقارن، تعادل و زیبایی این بنا آن را به عنوان یکی از عناصر شاخص شهر یزد تبدیل کرده است. (تصویر شماره ۳۴-۳)

تصویر شماره ۳۴-۳- تکیه امیر چخماق یزد

مدرسه یا مسجدی برای تعلیم

ایرانیان قبل از اسلام به اهمیت آموزش آگاه بودند. در زمان داریوش هخامنشی به دلیل اینکه اقوام و فرهنگ‌های مختلف تحت استیلای هخامنشیان بودند، لازم بود دست اندرکاران نظام خواندن و نوشتن را بیاموزند. اما آموزش در دوره‌های کهن غالباً به گروه و طبقه خاصی تعلق داشت و عموم مردم نمی‌توانستند به آن دسترسی داشته باشند. اگرچه از مراکز آموزشی اشکانی اطلاع درستی در

دسترس نیست، ولی ویژگی‌های آموزشی ساسانی روشن‌تر می‌باشد. در این دوره نقش و اعتبار دبیر در جامعه به قدری بود که موجب پیدایش طبقه خاصی به نام دبیران شد. نمونه توجّه به آموزش در آن دوران تأسیس مدرسه جُندی‌شاپور در خوزستان می‌باشد، که یکی از مراکز مهم تحقیقاتی در زمینه پزشکی و فلسفه در آن عصر بوده است.

اسلام نیز از همان ابتدا و از همان لحظه‌ای که جبرئیل به حضرت محمد (ص) از جانب خداوند فرمود: «اقرا» یعنی بخوان، دارای ویژگی آموزشی و تمدن‌مکتوب گردید. در این قلمرو تحصیل علم و انتقال آن در رأس امور قرار گرفت. به همین دلیل در ابتدا آموزش در مساجد صورت می‌گرفت. در پای هر ستون مسجد جلسه‌ای به یکی از علوم مختلف فقه، حدیث، ... اختصاص می‌یافت، که آن را حلقه می‌گفتند. ولی به تدریج که بحث‌های علمی و گفت‌وگوهای متنوع آرامش مساجد را برهم زد، و از طرفی علوم تجربی نیازمند آزمایشگاه‌های مختلف گردیدند، کم‌کم نهاد مدرسه از دل مسجد خارج شد. در ابتدا آموزش در خانه استاد انجام می‌پذیرفت. ولی کم‌کم بنایی خاص را به خود اختصاص داد.

مدارک مکتوب نشان می‌دهد که پس از قرن سوم و اوایل قرن چهارم هجری قمری، فضاهای مدارس به صورت جدا و متمایز از مسجد پدید آمد. از این میان می‌توان به یکی از اولین مدارس شیعی در خراسان به نام مدرسه فخریه در سبزوار اشاره نمود. از دیگر مدارس قرن چهارم هجری قمری مدرسه وقفی اصفهان به نام قبه بوعلی یا مدرسه علایی، محل تدریس ابن سینا بوده است.

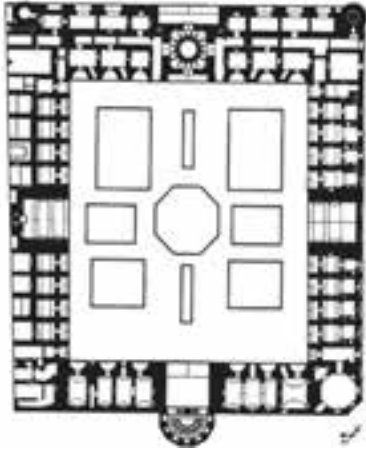
سلجوقیان با درایت وزیر مدبّر خود خواجه نظام الملک، نظامیه‌ها یا همان مدارس علوم را در نقاط مختلف از جمله در مرو، بلخ، هرات، نیشابور، توس، ری و اصفهان ساختند.

نقشه این مدارس همان نقشه درونگرای خانه با حیاط مرکزی و چهار ایوان بود که در مناطق مختلف بخصوص خراسان رواج داشت. سپس حجره‌هایی نیز برای تحصیل و سکونت طلاب در اطراف حیاط ساختند. بنابراین منشأ نهاد مدرسه از مسجد بود و پلان آن با توجّه به ویژگی‌های اقلیمی و مصالح، از خانه گرفته شده است.

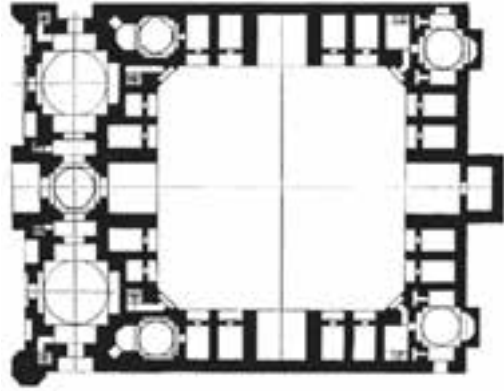
زیباترین مدرسه ایران، مدرسه غیاثیه خرگرد، میان خواف و جام مربوط به معماری دوره تیموری می‌باشد. معمار آن قوم الدین شیرازی بود که پس از مرگ او غیاث الدین شیرازی آن را به اتمام رساند. پلان آن چهار ایوانی است. (تصویر شماره ۳۵-۳) در میان مدرسه‌های ایران، مدرسه خان شیراز از همه کامل‌تر و بزرگ‌تر است، ولی از دید دقت و تنوع در نقشه و درآمود، مدرسه غیاثیه غنی‌تر می‌باشد. (تصویر شماره ۳۶-۳)

۱- آرایشی که پس از پایان کار ساختمان بر آن بیفزایند؛ تزئین الحاقی

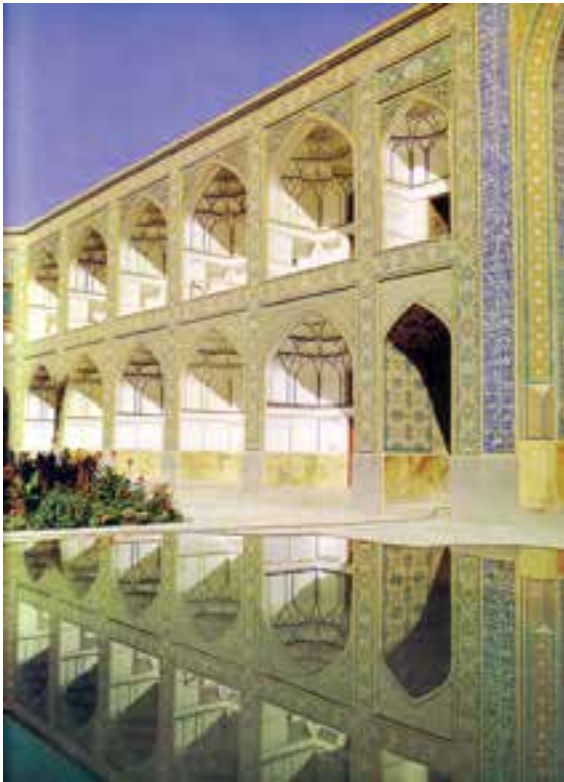

تصویر شماره ۳-۳۶ — نقشه مدرسه خان شیراز

تصویر شماره ۳-۳۵ — نقشه مدرسه غیاثیه خرگرد در خراسان

تصویر شماره ۳-۳۷ — مدرسه چهارباغ (مادر شاه سلطان حسین) اصفهان

یکی از زیباترین بناهای دوره صفویه، مدرسه چهار باغ اصفهان می باشد که در کنار بازارچه بلند و کاروانسرای مادر شاه جای دارد. این مدرسه نیز چهار ایوانی است. (تصویر شماره ۳-۳۷) و ایوان جنوبی آن که به گنبدخانه راه دارد، دارای گنبدی خوش ترکیب با نگاره های اسلیمی به رنگ زرد و سیاه بر زمینه فیروزه ای است که به خوبی جلوه گری می کند.

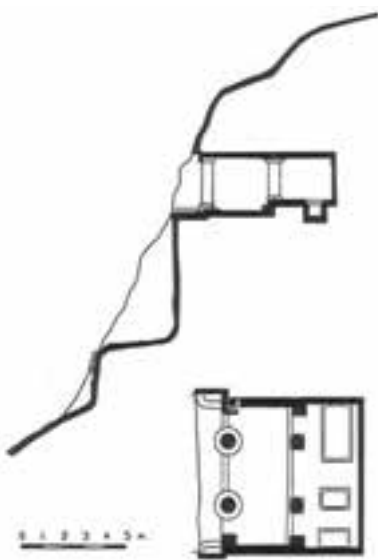
مقبره

معماری مقابر در میان گونه‌های مختلف معماری جایگاه خاصی دارد. این گونه از معماری ارتباط مستقیمی با اعتقادات داشته و از جنبه‌های مختلف تاریخی، هنری، اجتماعی و اقتصادی قابل بررسی می‌باشد. ساخت مقابر نمادی از اعتقاد به جهان پس از مرگ و ارادت و علاقهٔ دوستان متوفی، به وی می‌باشد.

۱- مقابر پیش از اسلام

در ایران اولین بناهای آرامگاهی به صورت دخمه‌های^۱ شاهانه شکل گرفتند. در شاهنامه در مورد مرگ رستم به صراحت به ساخت آرامگاهی در خورشان وی اشاره شده است:

بر باغ اندرون و خنجر ای ساختند / سرش را به ابر اندر افروختند

تصویر شماره ۳۸-۳- برش و پلان
مقبرهٔ صخره‌ای فخریکا

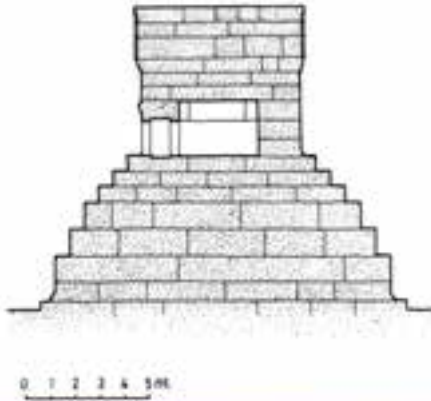
در زمان مادها در دل کوه‌ها به اتاقک‌های تدفینی بر می‌خوریم که اغلب جنبهٔ مذهبی داشته‌اند. این گونه از معماری آرامگاهی در زمان مادها بیشتر در ناحیهٔ کردستان ایران و قسمتی از خاک کنونی عراق و همچنین در آذربایجان غربی پراکنده است. که از جملهٔ آنها فخریکا در کردستان (تصویر شمارهٔ ۳۸-۳)، فرهاد و شیرین در کرمانشاه و دا و دختر^۲ واقع در ممسنی استان فارس می‌باشد.

در ادوار بعد در زمان هخامنشیان این گونه از معماری صخره‌ای در تخت جمشید و نقش رستم به اوج خود رسید. اتاق‌های تدفینی که در دل کوه‌ها کنده می‌شده‌اند تا مدتی پس از براندازی سلسله هخامنشی نیز رواج داشتند. در میان مقابر هخامنشیان مقبره کوروش

۱- دخمه در زبان فارسی به معنی حفره تنگ و تاریک است.

۲- به معنای مادر و دختر

را می‌توان استثنا دانست. فرم کوهسان این آرامگاه زیگورات را به یاد می‌آورد. زیگورات‌ها که خود نمادی از کوه به عنوان مظهر خیر و برکت و قداست بودند، همواره در فرهنگ‌های مختلف مدنظر قرار گرفته‌اند.

تصویر شماره ۳۹-۳- آرامگاه کوروش در پاسارگاد

علاوه بر این، معماری هخامنشی برگرفته از معماری سنگی اورارتوها^۱ بوده است. همچنین طی کشورگشایی‌هایی که کوروش و کمبوجیه به مصر کردند، مشاهده مقابر هرمی آنان، در شکل‌گیری این مقبره بی‌تأثیر نبوده است. مقبره کوروش دارای ۶ پله می‌باشد، که از پایین به بالا، از ارتفاعشان کاسته می‌شود. مقیاس واقعی این بنا زمانی مشخص می‌شود که در نظر بگیریم که ارتفاع پایین‌ترین پله آن بلندتر از قامت آدمی می‌باشد. این بنا پیش از مرگ کوروش ساخته شد و وقتی که وی در جنگی در شمال خاوری کشته شد، جسدش را برای دفن کردن به پاسارگاد این مکان آوردند. (تصویر شماره ۳۹-۳)

چند تن از پادشاهان هخامنشی در

جلگه تخت جمشید و بر سینه کوه، در محلی به نام نقش رستم آرامگاه‌هایی را برای خود ساختند. نمای این آرامگاه‌ها به صورت نقش برجسته و از بناهای تخت جمشید و شوش سرمشق گرفته‌اند. (تصویر شماره ۴۰-۳)

۲- مقابر بعد از اسلام

وجود آرامگاه‌ها و پیوند دیرینه‌ای که از دیر باز با فرهنگ ایرانی- اسلامی داشته‌اند، باعث شد تا پس از اسلام در اکثر شهرها و ناحیه‌ها آرامگاه‌ها ساخته شود. با مهاجرت فرزندان ائمه (ع) به ایران آرامگاه‌های آنان به زیارتگاه‌های مقدسی تبدیل شد که زوار از اقصی نقاط به زیارت آنها می‌آمدند.

۱- اقوامی که قبل از مادها در شمال غرب ایران زندگی می‌کردند و معماری سنگی داشتند.

تصویر شماره ۴۰-۳- نمای مقبره صخره‌ای
داریوش بزرگ در نقش رستم نزدیک تخت جمشید

از میان امامان معصوم تنها مرقد امام رضا (ع) در شهر مقدس مشهد واقع می‌باشد. آرسن^۱ پیرامون آرامگاه مطهر حضرت امام رضا (ع) مانند مسجد جامع اصفهان، گنجینه معماری سنتی ایران است. چون ساختمان‌هایی از شیوه‌های گوناگون در دوره‌های مختلف در آن یافت می‌شود. حرم امام رضا (ع) کهن‌ترین بخش آستان قدس، ساختمان چهارگوشه‌ای است که هر ضلع آن نزدیک به ۱۰ متر است. این ساختمان چند بار به دستور فرمانروایان زمان، ویران شده که در زمان تیموریان پیرامون آن فضاهایی ساخته شد. مسجد گوهر شاد، صحن عتیق، سپس ساختمان‌های دیگر به آن پیوست. در زمان صفویان نیز ساخت و سازهایی در آن صورت پذیرفت. و علاوه بر ایوان‌ها، گلدسته طلا بر روی ایوان شاه عباسی افزوده شد. (تصویر شماره ۴۱-۳)

زیارتگاه‌ها و مقابر متبرک دیگر منتسب به فرزندان و اقوام نزدیک امامان معصوم می‌باشند. آستان حضرت معصومه (س) در قم و زیارتگاه شاه چراغ در شیراز، و آستانه شاه عبدالعظیم در شهر ری از این نمونه‌ها می‌باشند.

۱- آرسن یعنی مجموعه ساختمانی که شامل کاربری‌های مختلف بوده است.

- ۱- محل ضریح
- ۲- مسجد گوهرشاد
- ۳- صحن عتیق
- ۴- صحن نو
- ۵- خیابان های صفوی

تصویر شماره ۴۱ - ۳- مشهد، بارگاه امام رضا(ع)

برج‌های مقبره‌ای بعد از اسلام را ایران‌شناسان الهام گرفته از آتشکده‌های زرتشتی و چادرها و خیمه‌های سلجوقی دانسته‌اند.

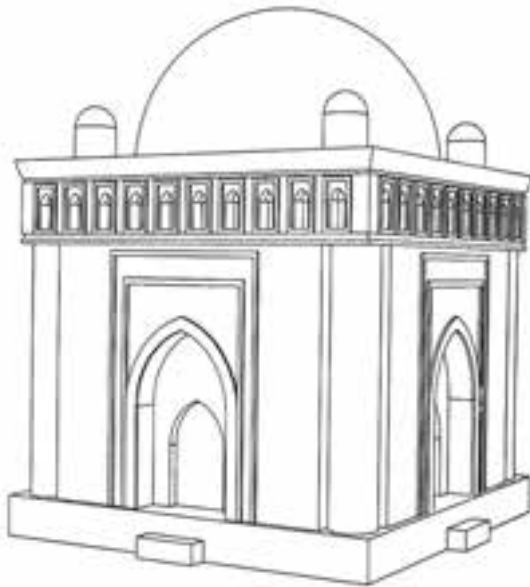
از اولین نمونه‌های برج‌های چهارگوش، مقبره امیر اسماعیل سامانی در بخارا است که آجرکاری نمای بیرونی آن بسیار زیبا و مانند حصیر در هم بافته شده و گنبد آن شبیه گنبد‌های ساسانی است. (تصویر شماره ۴۲-۳ الف و ب)

فرم غالب آرامگاه‌های ایران تا اوایل حکومت سلجوقیان چهار ضلعی گنبددار بود، از این به بعد برج‌های مقبره‌ای به چند ضلعی‌های منتظم و یا استوانه‌ای تبدیل گشت. این برج‌ها اغلب دارای بامی مخروطی یا گنبدی شکل می‌باشند. نمای بیرونی این برج‌ها اغلب آجر و نماسازی و بدنه آنها به صورت مضرّس^۱ تزئین شده است.

۱- دندان، دندان یا ترک ترک

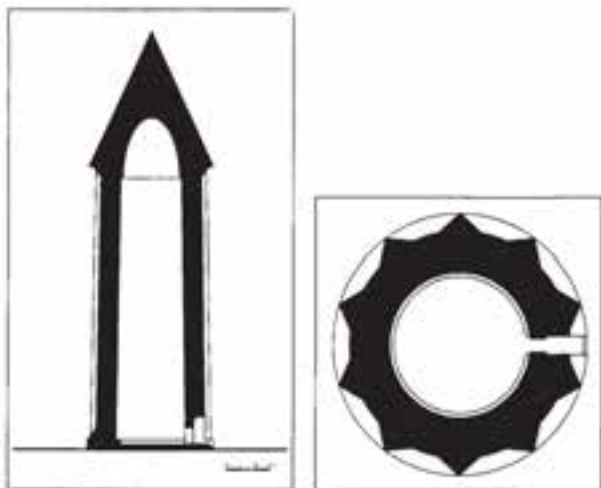

تصویر شماره ۴۲-۳- الف - مقبره امیر اسماعیل سامانی

تصویر شماره ۴۲-۳- ب - پرسپکتیوی از مقبره امیر اسماعیل سامانی

گنبد قابوس یکی از خوش تناسب‌ترین ساختمان‌های جهان در سدهٔ چهارم هجری قمری در استان گلستان می‌باشد. این ساختمان یک میل راهنماست؛ که هم نشان شهر و هم مدفن قابوس بنیادکنندهٔ آن می‌باشد. این برج که به ارتفاع ۵۵ متر است، ده پاییل^۱ گرداگرد استوانه‌ای آن را فرا گرفته است. (تصویر شمارهٔ ۳-۴۳)

تصویر شمارهٔ ۳-۴۳- گنبد قابوس در گنبد کاووس

از نمونه برج‌های استوانه‌ای می‌توان برج لاجیم در مازندران و از نمونه‌های هشت ضلعی برج‌های دوگانهٔ خرقان^۲ قزوین را نام برد. (تصویر ۳-۴۴ الف و ب)

تصویر شمارهٔ ۳-۴۴- الف - برج خرقان قزوین

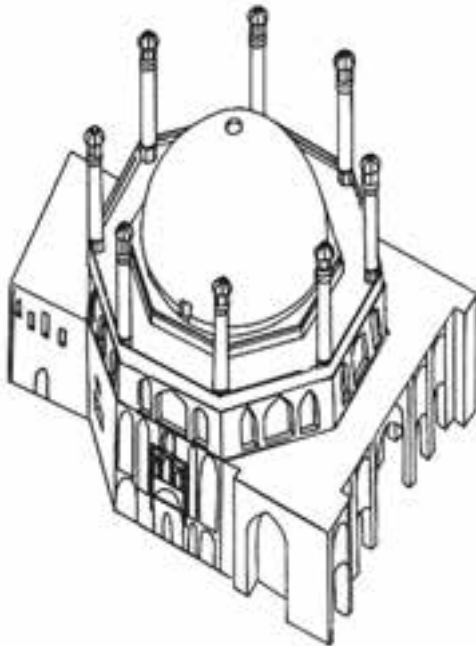
۱- پشت‌بندی همچون منشور مثلثی شکل

۲- دو برج جدا ولی کنار هم

تصویر شماره ۴۴-۳-ب- نمای آجری برج خرقان قزوین

باشکوه‌ترین ساختمان دوره ایلخانی، مقبره اولجایتو در سلطانیه معروف به گنبد سلطانیه می‌باشد. این ارسن بزرگ در برگیرنده بیمارستان، خانقاه و میانسرای بزرگ بوده، که تنها گنبد خانه و آرامگاه الجایتو بازمانده است. این بنا هشت وجهی است که قطر داخلی آن نزدیک ۲۶ متر و نوک گنبد تا کف زمین ۵۰ متر ارتفاع دارد. هشت منار باریک بر هشت کنج بنا قرار گرفته است.

تصویر شماره ۴۵-۳-الف - نمایی

سه بعدی از گنبد سلطانیه در زنجان

ویژگی‌های ساختمانی و نیارشی گنبد این بنا آن‌چنان است که دانشمندی چون رئیس وقت دانشکده معماری فلورانس^۱ ساختمان گنبد کلیسای «سانتاماریا دل فیوره» در شهر فلورانس ایتالیا را برگرفته از این گنبد دانسته است. (تصویر شماره ۴۵-۳-الف و ب)

به طور کلی مقابر مربوط به اهل علم و فضیلت، ادیبان، پادشاهان و امرا بوده است. ولی برخی از اماکن مقدس به دلیل وجود آثار و برکاتی که در آنهاست، موجب تیرک گشته‌اند، مانند زیارتگاه قدمگاه در نزدیکی نیشابور و زیارتگاه جمکران در نزدیکی قم.

۱- پروفسور سن پائولوزی

تصویر شماره ۴۵-۳-ب- نمای از گنبد سلطانیه

کلیسا

کلیساها از اماکن مذهبی خاص مسیحیان است، که مراسم عبادی، دینی و اجتماعی خود را به ویژه در روزهای یکشنبه در آنجا برگزار می‌کنند. کلیه مراسم عقد، ازدواج و تولد و اعیاد مربوط به حضرت مسیح (ع) در این محل‌ها انجام می‌شود. با اشاعه دین مبین اسلام در ایران، اقلیت‌های مذهبی- ادیان زرتشتی، کلمی و مسیحی محدودیتی برای برپایی مراسم مذهبی خود پیدا نکردند. کلیساهای مسیحی به سبک خاصی ساخته شده است. مهم‌ترین ویژگی کلیساها گنبد مخروطی شکل و جهت شرقی- غربی ساختمان آن می‌باشد. محراب کلیسا در بخش شرقی آن قرار دارد. محراب از صحن داخل کلیسا مرتفع‌تر است.

کلیساهای مسیحیان ایران را می‌توان به سه گروه تقسیم کرد:

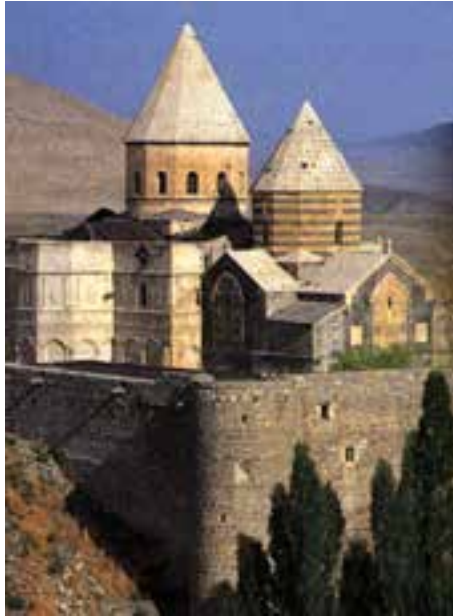
الف) کلیساهایی که پیش از سده چهاردهم میلادی ساخته شده‌اند.

ب) کلیساهای ساخته شده در روزگار صفویه.

ج) کلیساهای ساخته شده در سده‌های ۱۹ و ۲۰ میلادی.

الف) کلیساهای مربوط به پیش از سده چهاردهم میلادی: بیشتر در آذربایجان قرار دارند. این کلیساها با سنگ ساخته شده‌اند. قدیمی‌ترین کلیسای ایرانیان مسیحی، تادئوس مقدس (قره کلیسا) در ۱۵ کیلومتری ماکو است، که در سده ششم میلادی ساخته شده است. به سبب دفن یکی از حواریون حضرت مسیح در این کلیسا، این مکان نزد مسیحیان بسیار محترم است و هر سال در فصل

تابستان و در روز معینی، مسیحیان از سراسر جهان به زیارت آن می‌آیند. (تصویر شماره ۴۶-۳)

تصویر شماره ۴۶-۳ - کلیسای تادئوس
مقدس (قره کلیسا) در ۱۵ کیلومتری ماکو

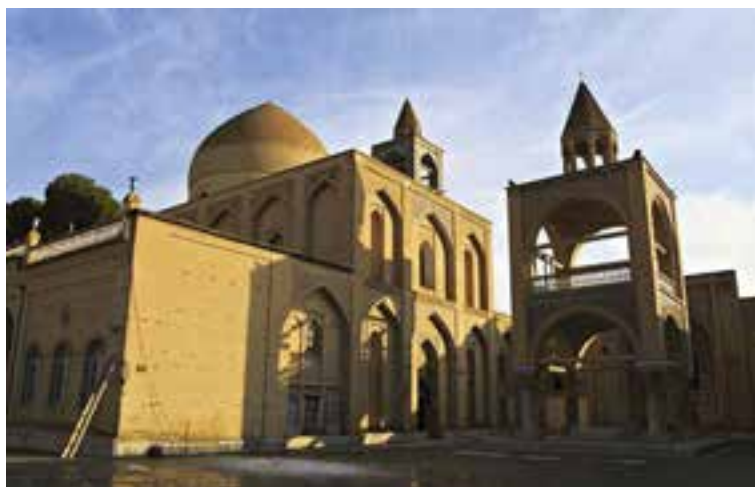
ب) کلیساهای دوره صفویه: بیشتر در اصفهان قرار دارند و با ترکیبی از مصالح خشت، آجر و سنگ بنا شده و گنبد آنها گرد و مدور است. نماهای خارجی آنها دارای قابندی‌هایی به شیوه خانه‌های اصفهان است. هنرمندان ارمنی اصفهان تحت تأثیر هنر مسیحی و ایرانی و با الهام از سبک‌های اروپایی و به خصوص ایتالیایی، نقاشی‌های بسیار زیبایی را با موضوعات برگرفته از انجیل بر روی دیوارهای کلیساهای اصفهان ترسیم کردند. (تصویر شماره ۴۷-۳)

تصویر شماره ۴۷-۳ - نقاشی‌های ترسیم شده بر کلیساهای اصفهان

معماران مسیحی جلفای اصفهان با تطبیق هنر معماری خود با شرایط خاص سیاسی دوران صفوی و ویژگی‌های اقلیمی محل، دست به خلق شاهکارهای بی‌همتایی زدند. آنان کلیهٔ کلیساها را از نظر اصول مذهبی و پلان منطبق با کلیساهای ارمنستان و از نظر شکل خارجی نما، هماهنگ با معماری ایرانی بنا نهادند. این تلفیق، بناهای منحصر به فردی پدید آورد. که نمونهٔ آن را در هیچ کجای دنیا نمی‌توان دید.

از نمونه کلیساهای جلفای اصفهان، کلیسای استپانوس مقدس می‌باشد. کلیسای وانک از دیگر کلیساهای اصفهان به دلیل افزوده شدن فضاهایی به آن، به منزلهٔ موزه و کتابخانه نیز مورد استفاده قرار می‌گیرد. (تصویر شمارهٔ ۴۸-۳)

تصویر شمارهٔ ۴۸-۳- کلیسای وانک اصفهان

ج) کلیساهای ساخته شده در سده‌های نوزدهم و بیستم میلادی در ایران: دارای گنبدی تیز و چند ضلعی هستند و با الهام از سبک معماری کلیساهای ارمنستان ساخته شده‌اند. که نمونهٔ آن کلیسای سرکیس مقدس در تهران می‌باشد. (تصویر شمارهٔ ۴۹-۳)

از زمان تأسیس سازمان‌های دولتی حفظ و نگهداری آثار باستانی ایران، کلبه کلیساهای جلفای اصفهان نیز در زمرهٔ میراث ملی کشور به حساب آمدند و در حال حاضر، همگی آنها تحت حفاظت سازمان میراث فرهنگی قرار دارند.

تصویر شماره ۴۹-۳- کلیسای سرکیس مقدس در تهران

سوالات فصل سوم

- ۱- جایگاه مسجد را در معماری گذشته کشورمان بیان کنید.
- ۲- چرا مسجد را می‌توان به عنوان نماینده معماری ایران در دوران پس از اسلام دانست؟
- ۳- ویژگی‌های معبد آناهیتا را بنویسید.
- ۴- الگوی فضایی آتشکده‌ها را شرح دهید.
- ۵- ویژگی‌های آتشکده آذرگشسب را بنویسید.
- ۶- منبع الهام و مفهوم زیگورات‌ها را بنویسید.

- ۷- دو ویژگی مهم زیگورات چغازنبیل را بنویسید.
- ۸- دو نمونه از مساجدی که بر روی آتشکده ساخته‌اند را نام ببرید.
- ۹- ویژگی‌های مسجد پیامبر اکرم (ص) را بنویسید.
- ۱۰- انواع مهم مساجد ایرانی را نام ببرید.
- ۱۱- ویژگی‌های مسجد جامع فهرج را بنویسید.
- ۱۲- در کدام مسجد نقش درهای ساسانی، نگاشته شده است؟ چرا؟
- ۱۳- ویژگی‌های مسجد تاربخانه دامغان را بنویسید.
- ۱۴- طرح اولیه مسجد جامع اصفهان چگونه بوده است؟
- ۱۵- چگونه چهار تاقی تبدیل به مسجد شد؟
- ۱۶- اولین بنای ایوان دار را نام ببرید.
- ۱۷- انواع مساجد ایوان‌دار را نام ببرید.
- ۱۸- علل ورود چهار تاقی گنبددار را در مساجد شبستانی ایرانی بیان کنید.
- ۱۹- نحوه تبدیل مساجد شبستانی به مساجد گنبددار را بنویسید.
- ۲۰- مزیت‌های استفاده از ایوان را در بناهای ایرانی توضیح دهید.
- ۲۱- ویژگی فضای ورودی مساجد را بنویسید.
- ۲۲- جایگاه، اهمیت و عناصر حیاط مساجد ایرانی را بنویسید.
- ۲۳- یک نمونه از مساجد بدون حیاط را نام ببرید.
- ۲۴- دو ایوان مسجد جامع اصفهان را نام ببرید.
- ۲۵- علت استفاده از گنبد در بناهای مساجد را بنویسید.
- ۲۶- گنبد‌های بناهای ساسانی را توصیف کنید.
- ۲۷- در کدام بنا، برای اولین بار فضای انتقالی در گنبد شخصیت یک طبقه مستقل را پیدا کرد؟
- ۲۸- انواع گنبد‌های بناهای ایرانی را نام ببرید.
- ۲۹- محراب الجایتو در کدام مسجد قرار دارد؟
- ۳۰- سه عنصری که اولین منارهای ایرانی را شکل دادند نام ببرید.
- ۳۱- قدیمی‌ترین منارهای ایران را نام ببرید.
- ۳۲- هر منار شامل چه بخش‌هایی است؟

- ۳۳- معروف‌ترین تکیه ساخته شده در زمان ناصرالدین شاه را نام ببرید.
- ۳۴- عناصر مشترک حسینیه‌ها در مناطق مرکزی ایران را نام ببرید.
- ۳۵- سابقه آموزش در قبل از اسلام را بیان کنید.
- ۳۶- چگونگی شکل‌گیری نهاد مدرسه در بعد از اسلام را بنویسید.
- ۳۷- نظامیه‌ها توسط چه کسی و در چه دورانی ساخته شده؟ چند نمونه آن را

نام ببرید.

- ۳۸- پلان مدارس برگرفته از چه بنایی است؟
- ۳۹- ویژگی‌های مدرسه غیاثیه خرگرد را بنویسید.
- ۴۰- مدرسه چهار باغ اصفهان را شرح دهید.
- ۴۱- علت ساخت مقابر را بنویسید.
- ۴۲- ویژگی‌های معماری مقابر مادی را بنویسید.
- ۴۳- مقابر صخره‌ای هخامنشیان در کجاست؟
- ۴۴- ویژگی‌های مقبره کوروش را بنویسید.
- ۴۵- چرا آرسن پیرامون آرامگاه مطهر امام رضا (ع) گنجینه معماری سنتی

ایران است؟

- ۴۶- منبع الهام برج‌های مقبره‌ای بعد از اسلام را بنویسید.
- ۴۷- از اولین نمونه‌های برج‌های چهار گوش مقبره‌ای یکی را نام ببرید.
- ۴۸- ویژگی‌های معماری مقبره گنبد قابوس را بنویسید.
- ۴۹- کلیساهای مسیحیان ایران به چند گروه تقسیم می‌شوند؟ نام ببرید.
- ۵۰- کلیسای تادئوس مقدس در کجاست؟
- ۵۱- ویژگی کلیساهای دوره صفویه را بنویسید.
- ۵۲- دو نمونه از کلیساهای ساخته شده در دوران صفویه را نام ببرید.
- ۵۳- منبع الهام کلیساهای سده نوزدهم و بیستم را در ایران بنویسید.